

СТУДІЇ

УДК 94 (477)

Юрій Макар

ТРАГІЧНЕ СЕМИДЕСЯТИЛІТТЯ

У матеріалі, підготовленому на основі архівних джерел і спогадів очевидців розкрита трагедія українців Холмщини навесні 1944 р.

Ключові слова: трагедія українців, Холмщина, свідчення, показання очевидців, Сагринь, Турковичі, Новосілки, Городославичі.

Сімдесят років тому відбулася жорстока розправа з ні в чому невинними українцями Холмщини. У березні-травні 1944 р. в тодішньому Грубешівському повіті Люблинського воєводства знищено 52 українських села, разом з їх жителями. Що ж стало приводом до такої, нічим не виправданої розправи, і хто її вчинив? Впродовж усіх десятиліть нас намагаються переконати, що це була відплатна акція за розправу з етнічними поляками на Волині влітку 1943 р. Відразу зауважимо. Те, що сталося тоді з поляками, ніхто не оправдовує. Проте, не підлягає оправданню й те, що сталося і українцями на захід від Бугу, який тепер є прикордонною рікою українсько-польського поєднання.

Дискусії, з приводу взаємної трагедії обох народів під час Другої світової війни тривають обабіч кордону і на науковому, і якщо умісно так сказати, у міжлюдському вимірі. Зближенню позицій обох сторін з цього приводу заважають стереотипи минулого. Впродовж століть українці і поляки були не просто сусідніми народами, але в багатьох випадках спільно проживали на тих самих теренах. До таких теренів відносилися: Волинь, Галичина, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя, Полісся. Хто, коли і як мігрував – то широка, цікава проблема, як вимагає окремого дослідження. Між іншим, з цього приводу стосовно Холмщини ще наприкінці XIX ст. здійснив цікаву розвідку видатний польський етнолог Оскар Кольберг, який не лише описав побут і культуру тамтешнього руського люду (українців), але й показав міграцію поляків на схід [1].

На превеликий жаль для українців, впродовж століть у взаєминах з сусідами вони завжди виступали слабшою стороною, послідовно втрачали власні етнічні землі, свій національний облік, зрештою не спромоглися створити власної національної державності. В результаті все це призвело до того, що діється тепер в Україні. З позицій сьогодення не доводиться вболівати з приводу втрат у минулому. Варто подбати про надійне збереження наявного.

Відсутність своєї державності впродовж століть спричинилась до вироблення в українців почуття нижчої власної вартості у порівнянні з сусідніми народами (і не лише з ними). Однак, жага її здобути змушувала їх постійно вести боротьбу за неї. Сусідні народи, які спромоглися створити свої держави, цілком зрозуміло, не були зацікавлені у виникненні поруч з собою міцної Української держави. Більше того, багаті українські землі були постійним об'єктом зазіхань з їх боку, а самих їх власників намагались використовувати як звичайну робочу силу, позбавлену будь-яких національно-політичних, релігійних й усіх інших прав. Українці ж постійно піднімалися на боротьбу за відвоювання відібраних прав,

чим заслужили на клеймо різунів, які невідомо звідки звалилися на голови добропорядних сусідів.

Така в загальних рисах склалася ситуація на українських землях до початку минулого століття, коли українцями лише з третьої спроби вдалося здобути незалежність, але, як виявилось дуже примарну.

Що ж до конкретно українсько-польських взаємин, особливо на між – людському рівні, то пік антагонізму припав на Другу світову війну. Оскільки з того приводу написано і сказано надзвичайно багато обабіч кордону і, як годиться, із взаємними звинуваченнями у причиненні кривди протилежною стороною, хотілося б глянути крізь документи і спогади людей на дуже конкретний факт – події весни 1944 р. у Грубешівському повіті історичної Холмщини. Три роки тому Редколегія Часопису люб'язно опублікувала добірку документів з Фонду Володимира Кубійовича у Бібліотеці та Архівах Канади, підготовлену мною спільно з доцентом Віталієм Макаром, яка стосується власне тих трагічних подій [2]. Підібрані документи – це свідчення очевидців нелюдської розправи загонів польського збройного підпілля з українськими селянами з єдиною метою – раз і назавжди позбутися автохтонного українського елемента на його ж історичній батьківщині. Жахи весни 1944 р. стали завершальним етапом багаторічних зусиль польської влади ігнорувати наявність у своїй державі громадян непольської національності. А, коли спроба не вдалася, знайшлися інші методи.

Український тижневик у Польщі “Наше слово” нинішньої весни опублікував п'ять статей, підготовлених на згаданих матеріалах, з залученням деяких публікацій, а також власних спогадів [3]. Оскільки на Тернопіллі осіла значна кількість депортованих з Польщі протягом 1944–1946 рр. українців, у тому й зі згаданого регіону, то можливо було б цікаво тим, хто ще живий, їх нащадкам, як, зрештою, усім небайдужим до долі власного народу, ознайомитися з тими матеріалами, опрацьованими й для Часопису “Україна–Європа–Світ”. Готуючи матеріали, автор намагався їх систематизувати так, щоб не просто відтворити в людській пам'яті гіркоту трагедії, яка сталася з тисячами невинних людей, але й можливо ніколи в майбутньому не допустити повторення подібного між двома народами, котрі в минулому мали й сторінки добросусідських взаємин.

Отже, мною обрано для ілюстрації трагедії весни 1944 р. загибель чотирьох українських сіл і двох нелюдських розправ, вчинених на тому самому місці протягом короткого часу, так би мовити, на міжсільському терені. Насамперед йдеться про найжахливішу розправу над жителями села Сагринь і мешканцями сусідніх сіл, які там шукали порятунку. Далі мова про сусідні Турковичі – один з найважливіших духовних центрів холмшаків, а також мої рідні Новосілки. Окремо виділено велике українське село Городославичі. Його ніколи не спалили, але трагедія мешканців виявилася ще важчою, про що йдеться у відповідному нарисі. Останній матеріал присвячений двом трагедіям на узліссі між селами Потуржин, Витків і Вершин.

Сагринь – втілення трагедії українців в Польщі

Сумна доля колись великого, гарного українського села на Холмщині, що на півдороги між Грубешевом і Тишівцями, справді стала втіленням трагедії українського люду під час Другої світової війни, замешкалого на теренах Польської держави. 10 березня 1944 р. тут загинуло, за різними даними, від 700 до понад 1000 мешканців самого Сагриня і навколишніх сіл, які шукали порятунку там від неминучої смерті у своїх рідних селах.

Загалом кажучи, Друга світова війна залишила по собі важкий, кривавий слід у свідомості переважної більшості народів Європи. Не кажучи про широкі масштабні військові дії, від яких по різних боках фронтів страждали мільйони

європейців, в пам'яті народів закарбувалися назавжди конкретні факти безглузкого знищення міст і сіл, разом з їх мешканцями.

Власне таким поселенням, знищеним дотла разом з мешканцями, став Сагринь. Щоправда, його трагедія не була якимось поодиноким випадком. Палали й інші села багатостраждальної Холмщини, а за ними й Надсяння, Лемківщини, Підляшшя... Але кількість загиблих у Сагрині у рази перевищує кількість жертв в інших місцевостях. Про трагедію Сагриня багато написано і сказано в Україні, Польщі, на Заході. На превеликий жаль, навіть під час наукових українсько-польських дискусій науковці здебільшого бачать ті кривди, яких їх народи заподіяла протилежна сторона, але намагаються не зауважувати кривд, заподіяних їх стороною протилежній. Автор пропонованого матеріалу свідомо не вдається до дискусії – хто розпочав першим, хто кому завдав більшої шкоди, бо це нічого не дасть.

Оскільки саме тепер минає 70 років трагедії Сагриня, як зрештою, ще понад півсотні сіл тодішнього Грубешівського повіту, то мені хотілося б проілюструвати події 10 березня 1944 р. в Сагрині свідченнями очевидців того прояву етнічного геноциду стосовно автохтонів Холмської землі. Свідченнями, почерпнутими з фонду Володимира Кубійовича, який зберігається у державному архіві Канади в Оттаві. Тепер установа носить назву Бібліотека і Архіви Канади (Library and Archives Canada). У справах фонду зберігаються протоколи, складені на підставі зізнань очевидців трагічних подій весни 1944 р. в Грубешівському Українському допомоговому комітеті (УДК) [4].

Отже, переді мною низка зізнань тих, хто пережив страхіття Сагриня. Візьмемо до рук перших два з них. Вони належать священикам Василеві Ляшенкові [5] та Михайлові Скабові [6]. Отець Василь у той час був настоятелем православної церкви в Сагрині. Свої зізнання склав у Грубешівському УДК 13 березня, тобто через кілька днів після страхітливої, нічим не виправданої розправи над вірянами його приходу. Ось що повідомив духівник у своєму зізнанні: “Дня 9.3.1944 р. о год. 16 польські бандити спалили село Мяке та вбили людей. В Сагрині люди пильнувалися до год. 2 над ранком, потім багато пішло спати, думаючи, що вже не буде нападу. Я рівно ж пішов спати з родиною. Збудили мене стріли, я вибіг на двір і побачив, що в повітрі літали запальні кулі й було чути стрілянину... Я вбіг до помешкання та сказав родині та присутнім 3 жінкам та 1 мужчині, щоб втікали до пивниці”. А далі отець Василь повідомив, що нападники знайшли криївку, змусили всіх вийти з неї. Він якимось чином врятувався, почав шукати дружину з донькою, які не були в пивниці. Йому довелося чути команди керівників нападників. Село палало... Люди гинули. Дружину і доню отець знайшов наступного ранку, про що повідомив у своєму зізнанні: “Мою дружину здибав я під сагринецьким лісом задушену, а потім перестрілену в голову. Дитину рівно ж вбито та переломано одну руку” (тут і в інших місцях цитування дослівні, без правок).

Інший духівник, отець Михайло Скаб, склав свої зізнання у формі рапорту до Холмської консистарії 18 березня. В ньому він спробував подати якісь узагальнення трагедії. Зокрема, він зазначив, що 10 березня о четвертій годині ранку на Сагринь напав великий польський загін, близько 500 осіб. І далі: “Обступивши ціле село довкола, з віддалі 200 м запальними кулями запалили ціле село, крім одної невеличкої колонії, що має 20 хат. Село боронилося пів години, однак коли повстав в селі огонь, зробилось велике замішання і оборона мусила відступати, бо мала всього 60 крісів, а бандити біля 50 скорострілів, крім яких 450 крісів”. Далі священик повідомляє, що підпалили церкву, приходські будинки та оселі селян. А парафія налічувала понад 300 господарств, з яких під час нападу згоріло 280. По гарячих слідах отець підрахував, що “в Сагрині загинуло від 600 до 700 людей” і навіть зазначив, що корінних мешканців села

протягом перших днів після розправи встигли поховати понад 200, а також близько 300 з тих, хто шукав порятунку в Сагрині. За його даними, “до Сагриня з’їздилися на ніч задля безпеки люди з М’ягкого, Пасіки, Терebinя, Модриня, Майдану, так що кожної ночі Сагринь був все чужинцями [тобто жителями з навколишніх сіл. – Ю. М.] переповнений. Кілько їх загинуло, ще не знати”.

Серед свідчень очевидців того прояву геноциду холмської людності є показання тих, хто дивом залишився живим – чоловіків, жінок і навіть дітей. Ось що сказала 14 березня в Грубешівському УДК 15-літня Ніна Войтович [7]: “Коли почали стріляти і палити село, то ми почали втікати... Втікали ми в сторону ліса, до Терebinя. Ми вже були близько ліса і побачили, що ми окружені... ми почали проситися, щоб нас не били. Мама пізнала 5 поляків і почала їх просити: “Ой що я тобі винна, пане Марцоля?...” Тоді цей Марцоля застрілив маму... тато зачав тікати, за татом побіг Марцоля і інші. Ми зачали плакати над мамою, тоді прийшли до нас двох... і повели нас до ліса... А потім один сказав до другого: “А пусьцьми їх, а тамтим повеми, же забіте”. І вернулися, а ми пішли до Грубешева, через Модринську колонію, Модринець, Черничин. До сьогодні тато не вернув”.

21 квітня зізнання в Грубешівському УДК склала мешканка Сагриня Анастасія Шуфель [8], яка також розпочала свою розповідь від четвертої години ранку 10 березня. У своєму зізнанні вона розповіла про трагедію своєї родини, яка сховалася у схроні біля хати. Нападники змусили вийти з нього усіх, хто там переховувався – батька і маму Анастасії, родича чоловіка, сусіда, комірницю, 80-літню бабусю з дворічною онучкою і саму Анастасію з 12-літньою донькою. Коли всі вийшли зі схрону, “бандити стрілили в могого батька, який скоро сконав, потім в мою маму. Після мами вбили кузина мого чоловіка, а сусід спів втікати.

Тепер приступили до моєї дівчини, яка кинулась мені на шию, просила простити їй все. Цілувала мене, просила прощати батька. Ще раз звернулася до бандитів і просила помилування. На цей раз дістала кулю в шию. Я кинулась її рятувати, але бандити стріляли в мене. Дістала я три кулі, дві в рамя, одну в пальці. Дівчина сконала скоро. Банда думала, що зі мною кінець і кинулася до бабусі. Вбили її, дитини не зачіпали. Коли з нами покінчили, запалили хату й пішли”. Пораненій вдалося дістатися схрону. Щоб усунути сліди крові, які залишала, вона “дряпала нігтями землю і засипала їх”. Згодом повернулися нападники, “вбили дитину, яка була під опікою бабусі, і доби́ли стареньку бабусю”. Отакий підсумок розповіді Анастасії Шуфель.

Ще одне зізнання складене 26 квітня в Грубешівському УДК 28-літньою мешканкою Сагриня Ольгою Шидловською [9]. Її показання, як і багатьох інших очевидців, починаються словами: “дня 10.03.1944 р. рано біля четвертої години побачила я, що село горить і сильно стріляють запальними кулями”. А далі вона “зібрала свої діти, Софію, літ 9, Марію, літ 3, Анну, літ 6, і старого батька, літ 69 і сховалися до зовсім знищеного льоху”. Звідти очевидиця бачила, як напали на її “сусідку Марію Носаль і вбили її, віддаючи до неї три стріли. Хотіли кинути ще Марію Носаль у вогонь, але один з них сказав, що вона і так згорить. Дитина Марії Носаль – Єфросина, літ 7, почувши, що мати її вже вбита, почала дуже кричати. Була вона в схроні. Бандити підійшли до схрону і наказали вилазити зі сховища, проклинаючи. Вилізло трое: Тимошук Антонина, Євстафій Тимошук і Ліда Тимошук. Всіх їх бандити постріляли. Пізніше трупи їх погоріли, а рештки поростягали свині. В цьому самому схроні було ще 7 чоловік. Бандити наказували, щоб вилазити, але ніхто не показався. Бандити кинули у схрон гранату, яка ранила двох людей. Бандити ще довший час були біля сховища і розмовляли поміж собою. Були певні, що в схроні граната всіх побила... Після цього вийшли на дорогу і приглядалися до нашого льоху, але якось нічого не робили”. Як далі зізнала Ольга Шидловська, до них підійшов якийсь зверхник,

облаив їх брутально й наказав “паліць і біць”, а попередньо “добже шукаць по льохах і схронах”. Він же підпалив хату Шидловських. Серед нападників Шидловська упізнала двох сусідів-колоністів, які також постійно кричали “біць і паліць”. За її словами, у схроні родини Яцюка вбили 15 осіб. Вона зі своєї криївки чула, що там твориться, як “6-літній хлопець просив, щоб його вбили. Казав: “моя мама не жиє, і я не хочу жити”. За проводирів, які б показували місця схованок сагринців нападникам, останні використовували двох місцевих хлопчаків-поляків 14 і 12 років, обіцяючи їм при тому “добру заплату”. Таким чином вивідали ще декілька криївок, вбивши там людей.

Перелік подібних свідчень можна б продовжувати довго, бо в нашому розпорядженні, завдяки наданню копій документів Бібліотекою і Архівами Канади, є чимало. Однак, і наведених прикладів очевидно достатньо. Хотів би лише дещо додати з Архіву моєї родини [10]. В одному із зізнань вище згадувалася сагринська родина Тимошуків. З неї походила Євгенія, яка вийшла за двоюрідного брата мого батька Івана, Ростислава Макара, мешканця села Телятин Томашівського (під час війни – Грубешівського) повіту.

Отже, Євгенія Макар (Тимошук) на початку березня 1944 р. зібралася на декілька днів до Сагриня, щоб погостювати у батьків та, зрештою, у своєї численної родини. Час був дуже неспокійний, що підсилювалося напливом ще з осені минулого року польських біженців з Волині. Про волинські події літа 1943 р. і трагедію тамтешніх поляків читач добре знає. Автор цих рядків ніяким чином не оправдовує дій українського підпілля. Про це дуже багато сказано і написано обабіч кордону. Разом з тим, не підлягає виправданню те, що вчинили польські загони на Холмщині.

Повернемося, однак, до долі Євгенії Макара. На її нещастя, візит до рідного Сагриня коштував їй життя. У самому Сагрині вона не загинула. Проте її стортуровано і залишено повільно в муках помирати. Ще живу її наступного дня доставлено до шпиталю в Грубешеві, де вона через кілька днів померла. Похована, на відміну від своїх родичів і багатьох сагринців та мешканців навколишніх сіл, на міському православному цвинтарі. А її син Олександр, якому заледве виповнився один рік, так і не запам’ятав рідного обличчя.

Мені доводилося неодноразово зустрічатися з митрополитом Української православної (раніше – греко-православної) церкви Канади Андреем (в миру – Григорій Метюк), який походив з Грубешівщини, там же ніс Слово Боже до вірних. Остання наша зустріч мала місце у Вінніпезі влітку 1983 р. Відбулася тривала розмова про гірку долю наших земляків. Трагедія Сагриня не обійшла і його родини.

Закінчуючи сумну розповідь про те, що сталося з великим, заможним українським селом Сагринем 70 років тому, хотів би низько схилити голову перед невинними жертвами. Нічим не виправдана розправа над автохтонами Холмської землі навесні 1944 р. стосується 52 сіл лише на Грубешівщині. В її результаті позбавили життя не одну тисячу людей. А трагедія Сагриня стала уособленням трагедії усіх холмщаків тієї страхітливої весни.

Турковичі – святе для холмщаків місце

Як священну реліквію зберігаю образок Турковицької Божої Матері, поіншому – Турковицьку Чудотворну Ікону, придбану моєю покійною матір’ю на одпусті – щорічному величному святі 15 липня. Зберегла вона образок, незважаючи на нескінченні переїзди і переселення 1944-1950 рр., втрату майна і навіть документів. Вже йде другий десяток років, як не стало матері, але реставрована Ікона, хоч і невеликих розмірів, на чільному місці в нашому домі.

Вперше мені з батьком і матір’ю пощастило потрапити на Турковицьке свято в липні 1942 р.. Від наших Новосілок, звідки я родом, навпростець, сільськими

дорогами, відстань до Туркович не перевищувала півтори десятків кілометрів. В моїй дитячій пам'яті тоді закарбувалась не лише велич урочистостей, але й гордість за мій рідний край. На жаль, наступна зустріч з Турковичами відбулась через багато десятиліть і далеко не у святковій атмосфері.

Проте я мав щастя зустрічатися, щоправда далеко від рідного краю, в Канаді, з земляками-холмщачками – людьми різних професій, у тому числі й священниками, доля яких занесла за океан. Найбільш змістовними виявилися мої зустрічі з митрополитом Української православної церкви Канади Андреем – (Григорієм Метюком) [11], виходцем з Грубешівщини, який мав пряме відношення до Туркович і поблизу Сагриня. До війни він був православним деканом Грубешівського повіту. За часом то співпало з варварською акцією руйнування православних храмів на Холмщині. Отцю Григорію довелося захищати їх від погромів. Зокрема, він розповів про трагедію Турковицького монастиря, яку глибоко переживав протягом усього життя. Владика познайомив мене із тропарем, складеним на честь чудотворного образу Турковицької Божої Матері. Ось його зміст: “О Вселюбляча наша Мати! Ти Ікону Свою в сяйві дивному православним предкам нашим в селі Турковичі явила еси, і сльози над нами, грішними, з пречистого лику Свого гірко пролила еси. Осяй жорстокі серця наші сяйвом любови, щоб ми пролили сльози покаяння й достойні були Царства Небесного!”.

Немає потреби описувати тої жахливої трагедії, якої зазнав Турковицький монастир у ході т. зв. Ревіндикаційної акції, про яку розповідав Владика Андрей. Але попереду ще була не менш страхітлива трагедія, бо вона вже охопила усіх мешканців Туркович, розправа над якими тривала 9-10 березня 1944 р. Вона стала своєрідною прелюдією в рази масштабнішої різни мешканців сусіднього Сагриня, бо спочатку запалили Турковичі.

Що ж сталося з Турковичами? За спогадами їх колишньої мешканки Євгенії Шидловської [12], фізичний терор проти турковичан розпочався щонайменше у 1942 р., бо саме тоді “банди почали нападати і вбивати наших людей”. Далі очевидиця розповідає, що “в лютому 1943 року був убитий Володимир Войтович, відомий активіст, в'язень польського концтабору Береза-Кортузька. В селі Пасіки [сусідньому. – Ю. М.] польські бандити вбили п'ять чоловік родини Боярчуків та три чоловіки Шелепанів, а їхні оселі разом з ними спалили. Йосип Петрук був живцем закопаний біля хати поляка Клоса, що було під лісом”. До речі, ті багатостраждальні Пасіки пережили щонайменше три масових погроми – послідовно у 1942, 1943, 1944 рр.

Про напад на Турковичі очевидиця зізнала так: “9 березня польська банда напала на село Турковичі, це було в 1944 році, зранку, о четвертій годині. Пізно вночі бандити повторили свій напад. Село Турковичі було забудовано компактно. З 200 дворів залишилась одна хата. Я втікала в бік річки Гучви, тримаючись жінки з села Вороновичі, яка також тікала з двома дітьми”. Далі пані Євгенія розповідає, що з тою жінкою та її дітьми вона, тоді 14-літня дівчинка, добралася до Вакиєва, де та жінка мала родичів. Там вони перебули до ранку наступного дня. Згадує наша очевидиця, що тоді ж горіли сусідні села Сагринь і Маличі, вочевидь разом з їх мешканцями. За її словами, “до ранку в Турковичах все затихло. Як розвиднілося, ми пішли додому. Підійшовши ближче, побачили жахливу картину”. Її дитячу свідомість та картина вразила. Образ тої масакри, як вона сказала, стоїть перед її очима постійно. “На сіножаті, – оповідає вона, – лежали два чоловіки з порубаними обличчями, роздягнені до білизни. Один був вусатий, як мій тато. Я стала плачучи кричати: “Таточку!”. Але Павло Войтович упізнав у ньому свого дядька Прокопа. Далі з відрубаною головою лежав Антон Лідбович, недалеко від нього лежали застрілені Вербіцькі Олександр і Софія, а також Роман Казимирчук. Багато людей подушилися у сховищах та льохах від диму”.

Крім Євгенії Шидловської, подібні показання склали: п'яти роками старша сестра Софія, Семен Новосад – 1905 року народження і Федір Войтович – 1930 року народження. Власне, ці чотири особи склали список загиблих односельців у ті трагічні дні. Вони пригадали і прізвища 56 осіб, вказавши при цьому, що складений ними список, неповний, бо вони не могли згадати інших прізвищ, хоч людей загинуло тієї трагічної ночі значно більше. Цілком очевидно, що точної кількості загиблих ніхто ніколи не встановить, тим більше тепер, по 70-ти роках трагедії. Але, за різними даними, в Турковичах загинуло від 60 до 80 осіб. В наявних списках, взятих з канадських архівів, видно, що серед замучених переважали чоловіки старшого віку, жінки усіх вікових категорій, а також діти.

Про лихоліття Туркович, як і інших сіл Грубешівського повіту, Український допомоговий комітет у Грубешеві, доносив Українському центральному комітетові у Кракові. Зокрема в листі від 11 березня 1944 р. [13], тобто по зовсім гарячих (в прямому розумінні) слідах, бо ще догорали рештки сіл і не були прибрані останки обгорілих людей і тварин, Грубешівський УДК писав до Кракова про те, що сталося в Турковичах, Сагрині, М'якому, Шиховичах та інших селах. Фактично напади на ті села відбувалися або одночасно, або з інтервалом від кількох годин до доби. Саме в ці дні постраждав десяток густонаселених українських сіл.

Паралельно з інформаціями Грубешівського УДК до Кракова, до Холмської православної консисторії надходили повідомлення від настоятелів місцевих храмів. Наприклад, у листі до Холмської консисторії настоятель православної парафії у Модрині отець Микола Камінський [14] повідомляв, що внаслідок одночасних бандитських нападів на М'яке, Сагринь, Турковичі, Теребінь, Моложів, Пасіки, Стрижівку повністю або частково зруйновані храми, а в них, як пише священик, “багато побитих людей”. Тобто, напрошується висновок про те, що люди шукали порятунку у храмах. Але вбивць це не зупиняло, бо вони нищили людей разом з храмами.

Тепер мені часто доводиться бувати в місцях мого походження, зустрічатися з місцевими поляками, багатьох з яких знаю особисто. Нормальні люди, нормальні з ними стосунки. Турковичі останній раз відвідав у жовтні минулого року.

Трагедія Новосілок

З лютого до середини травня 1944 р. пройшла хвиля масового терору стосовно українського люду на стародавній Холмській землі, де він проживав споконвіку. В наші дні писати, на тлі тих подій, які відбуваються в Україні та навколо неї, про апогей українсько-польського міжлюдського протистояння, що завершився кривавою різаниною обабіч нинішнього міждержавного кордону, не зовсім просто. Республіка Польща з усіх сил допомагає Україні вирватися із смертельних обіймів ще зовсім недавно “братньої” Росії. Але з історії не викинути сторінок, сповнених в минулому українсько-польським протистоянням, передусім у міжлюдських взаєминах. Хоч, поряд з тим, у нашу спільну історію впродовж століть вписалося чимало сторінок приязні і навіть нещирого братерства в усіх сферах життя.

Ось під таким кутом зору хотілося б розповісти, що 70 років тому трапилося з моїми рідними Новосілками та навколишніми селами. Насамперед бодай коротко про історію Новосілок. Перша письмова згадка про поселення датується 1472 р., а про місцеву православну церкву – 1564 р. 1830 р. вибудовано муровану греко-католицьку (тоді уніатську) церкву [15]. Остання по Першій світовій війні перейшла до римо-католиків, а православну влітку 1938 р. зруйновано. В ній, щоправда, ще в лютому 1935 р. мене охрестили.

Що ж стосується Другої світової війни, то з її початком в Новосілках відкрилася українська народна школа, поновилися православна парафія і нібито на якийсь час місцеві жителі стали почуватися українцями. Проте, як показало

життя, не надовго. Політика гітлерівських окупантів, як рівно ж радянських визволителів, зводилась до підтримки і роздмухування стану напруги між українцями і поляками, що призвело до подій, які впродовж десятиліть доводиться обом сторонам оплакувати, а принагідно одна одну звинувачувати в тому, хто ж винен, що не приносить нікому користі.

1944 рік розпочався з рішучих зусиль польського підпілля будь-яким чином позбутися українців, яких нібито у міжвоєнний час не було, а були лише зрусифіковані поляки. Привід знайшовся – людовбивство поляків на Волині. Цілком зрозуміло – акти винищення людей з обох боків не заслуговують на оправдання. Але, що стосується українців Холмщини, то якби не Волинь, знайшовся б інший привід.

Що ж сталося з моїми Новосілками та іншими навколишніми селами навесні 1944 р.? Щоб відповісти на це питання, дозволю собі зіслатися не лише на власну пам'ять, але й на зізнання кількох людей, складених в Грубешівському Українському допомоговому комітеті і на спогади новосільчанина Євгена Щирби [16], якому зараз 88 років. Проживає він в Луцьку і, на щастя, зберігає, дякувати Богові, здоровий глузд. Отже, Новосілки відносяться до тих півсотні сіл у тодішньому Грубешівському повіті, які фактично перестали існувати. Їх спалили дотла, вимордувавши заодне місцевих жителів. Під час тих нелюдських розправ за різними даними загинуло до 15 тис. осіб. Новосілки входять до числа п'ятишести сіл, де загинула найбільша кількість людей. За різними підрахунками, за ніч на 2 квітня 1944 р. тут загинуло 120–150 мешканців. На відміну від Сагриня, де загинуло людей у рази більше, бо там захисту шукали мешканці навколишніх сіл, і потрапили під масову різню 10 березня, в Новосілках не було ніякої охорони, а всі загиблі були виключно мешканцями цього села.

Наша родина мешкала на колонії, серед поляків, з якими ми жили в добросусідських стосунках. Але десь за місяць до розправи з мешканцями Новосілок ми – мати, я і молодший брат (батько загинув ще у вересні 1943 року) та родина найстаршого материного брата Юрія Свистуна – перебралися тимчасово до сусіднього Телятина, до батьків мого батька. Тому за трагедією рідного села спостерігали з відстані кількох кілометрів.

На час розправи Новосілки налічували, за даними згаданого Євгена Щирби, 280 родин, очевидно стільки ж хат. Поляки у селі не мешкали, а жили на кількох колоніях. Село простяглося вздовж однієї вулиці, завдовжки у 3 км, з прилягаючими закутками. Про те, що сталося з селом та його мешканцями згодом, 5 травня, у своєму зізнанні в Грубешівському УДК мій дядько Юрій Свистун [17] повідомив, що 2 квітня близько 8-ї години вечора польський загін оточив село і розпочав стрілянину. А далі “ходили від хати до хати і запалювали. Хто показався з людей, вбивали... ходили по сховищах, вишукували і вбивали людей”. Нападники “підпалювали будинок і чекали, поки будинок охопить полум'я”. При цьому способі палення багато людей згоріло живцем. Скільки осіб є тяжко поранених”. При нічим невинуватій варварській розправі над мирними новосільчанами мав місце просто страхітливий випадок. На той час настоятелем місцевої церкви був отець Микола Гольц, якого я, як учень місцевої української школи, добре знав, бо він навчав нас Закону Божого, а щодня приходив до школи на ранішню молитву, ходив з нами до поблизького лісу, де ми збирали лікарські рослини, водив нас до сповіді і причастя. У тривожні дні початку 1944 р. о. Микола разом з римо-католицьким ксьондзом з поблизького Вишнева і розпорядником панського маєтку об'їжджав навколишні села і колонії, закликаючи українців і поляків до взаємного примирення та недопущення кровопролиття. Проте, 2 квітня кудись зник і ксьондз, і керуючий маєтком, а отця Миколу разом з групою вірних нападники зловили. За свідченням Євгена Щирби, в групі було 14 осіб. Над ними, як він пише,

“жорстоко познущались”. Про їх катування свідчило те, що при віднайдені тіл виявилось, що “окремі з них були пов’язані колючим дротом. Священику відрізали вуха, ніс, бороду. Це робили ревні католики”, – заключає Щирба.

Новосілки палали цілу ніч. Тієї ж ночі горіли сусідні Сушів і Потуржин. Відстань між селами була всього декілька кілометрів. Тож мешканці ще не поруйнованих сіл з острахом спостерігали за розправою, замислюючись над тим, коли ж надійде їх черга... Цілком зрозуміло, що не спав і Телятин, де ми знайшли тимчасовий прихисток. Оскільки дідівська оселя була розташована на високому пагорбі, дотепер місцеві поляки називають його “Макарова гура”, то нам добре було видно гігантське вогнище, до нас долинали зойки катованих людей, ревіння худоби, яка горіла в хлівах, долітав попіл і гострий запах горілого.

Далі залишатися в Телятині було небезпечно, про що нас повідомляли польські колоністи. До речі, такі взаємні повідомлення про небезпеку були в ті дні звичним явищем. Отже, через день дядько Юрій Свистун вирішив вивести нас через спалені вже Новосілки і сусідні галицькі Ліски до села Гільче, де він мав знайомого вчителя і де вже рятувалися біженці із спалених холмських сіл. Вирушили ми раненько – троє дорослих, четверо дітей, корова, кобила і дві собаки. Трималися здаля від дороги, щоб не потрапити до рук “людей з лісу”. Рухалися дуже поволі. Дорога до Новосілок зайняла більшу частину дня. Те, що ми застали в рідному селі, виглядало на наслідки пекельного шабашу. Перше, що ми побачили, виглядало як якийсь клунок. А виявилось, що це був труп знаної сільської повитухи, баби Тупалихи, застріленої очевидно під час втечі пострілом у спину.

З кожним кроком просування селом відкривалися все нові і нові сліди виненого кривавого злочину. Ніяких вулиць чи закутків села не було вже й в помині. Було лише суцільне згарище, яке ще диміло. В буквальному розумінні, валялися обгорілі останки людей і свійських тварин. Запах суцільної гарі вже почав перемішуватись з запахом від розкладу обгорілих останків людей і тварин. На виході з села ми зустріли двох людей дуже похилого віку, якщо мені не зраджує пам’ять – це 90-літні Пільгуї, які сиділи на колоді біля своєї спаленої хати. Дорослі вирішили трохи перепочити. Те, що розповіли дивом уцілілі люди, підтверджувало побачене нами на власні очі, а згодом, через багато років, я прочитав про це у зізнаннях очевидців того лихоліття, які потрапили до Бібліотеки і Архівів Канади в Оттаві та зберігаються у Фонді Володимира Кубійовича – колишнього професора Ягелонського університету в Кракові, а під час війни керівника Українського центрального комітету, там же.

На вечір добралися до Лісок. Там ситуація виглядала подібною, але вже не такою страхотливою як в Новосілках, бо село спалили дещо раніше, та й хати не всі погоріли і менше людей загинуло. Проте, й у тих людей, в яких ми заночували, у всіх житлових і нежитлових приміщеннях покотом спали місцеві погорільці і ті, хто врятувався з Новосілок. Наступного дня наш шлях проліг через ліс до згаданого Гільча.

Що ж до Новосілок, то відразу після їх спалення говорили про знищення не менше 120 їх мешканців. Юрій Свистун у своєму зізнанні вказав, “забитих і попалених є понад 120 осіб”. Євген Щирба пише, що “після тих страшних подій було нараховано 140 загиблих”, а від села, як він зауважив, “одні комини залишалися на місцях помешкань. Де були хліви – спечені тварини, обгорілі дерева, на дорозі розстріляні коні, що вже попорогали [тобто – розпухли. – Ю. М.], сморід, чад, копіть. Якщо є пекло, то мабуть воно не таке страшне, як тодішній вигляд мого села”. На все село, невідомо яким чином, уціліло лише 9 будинків, і то на його околицях.

Розповідь про долю Новосілок підтверджують й очевидці спалених того самого дня Сушева і Потуржина – сушівський сільський вчитель Костянтин Дідух, який мене вчив кілька місяців, інший мешканець того села Кирило Войтович, мешканці Потуржина Марія Ковалів, Констянтин Шутовський [18] та інші.

Село не спалили,... але люди загинули

Українські села тієї скорботної весни 1944 р. палали по всій Холмщині. Ні за що гинули люди. Але були й села, яких не спалили. Серед них виявилось й заможне, гарне українське село Городиславичі, що розкинулось обабіч дороги з Томашева до Грубешева неподалік Лашева. Село мало давню багату історію. Перші достовірні відомості про нього датуються початком XV ст., а перша згадка про церкву – 1564 р. В 1905 р. у Городиславичах збудовано нову муровану церкву замість згорілої дерев'яної [19].

Відтворимо долю Городиславич в основному на спогадах уродженця села Олександра Боровика [20], нинішнього мешканця міста Рівного, голови всеукраїнської громадської організації “Конгрес українців Холмщини і Підляшшя”. Пан Олександр з теплотою, а zarazом і тугою, згадує свої рідні Городиславичі, які “мали свою молочарню, тартак, два магазини, активно діяла кооператива. Була справжня українська школа”, в якій він починав здобувати освіту.

Згадуючи про передвоєнні часи, Олександр Боровик пише, що в його селі “не з'являлися кракуси, не було паціфікації, не відчувалось полонізації”. І висловлює припущення: “Здається мені, що в тривожні часи бандитських нападів на українські села наше село вистояло б і його мешканці вбереглись би. Але доля розпорядилась по-іншому – в долю нашого села втрутилися німці”.

Мова про горезвісні переселення, затіяні німецькою окупаційною владою восени 1942 р., які фактично продовжувалися до осені наступного року. То був широкомасштабний план зведення на Холмщину етнічних німців з різних європейських країн, які мали б онімечувати край, а для того потрібно було створити “життєвий простір”. Його створення передбачалось здійснити таким чином, щоб заодне поглибити протистояння між поляками та українцями. З цього приводу є й чимало архівних документів, отриманих нами з Бібліотеки і Архівів Канади. На прикладі мешканців багатостраждальних Городиславич можна проілюструвати схему і методи тих переселень.

Процес ретельно описав у своїх спогадах, підготовлених на наше прохання, маю на увазі авторський колектив тритомника “Від депортації до депортації”, Олександр Боровик. Його родину, як і інших односельців, переселили до села Буковини, що на Білгорайщині, попередньо виселивши звідти поляків, а до Городиславич заселили німців. Ось як наш очевидець запам'ятав нове місце замешкання: “По селу блукали собаки, бігали кролі. Двері домівок були відкриті. В помешканнях збереглося дещо з домашньої утварі. Відчувалось, що зовсім недавно тут жили люди. Було непривітно і підозріло тихо, від чого ставало важко на душі”.

Спокійно переселенці переночували дві ночі, а на третю “почалася стрілянина, запалали хати, над селом стояли крики і зойки людей, усі тікали, хто куди міг”. На ранок “відкрилось страшне видовище. Валялись трупи біля догораючих хат. Віра Левчук лежала з розпоротим животом, Йосип Дишник лежав біля хати напівобгорілий”. Далі пан Боровик перелічує прізвища своїх загиблих односельців. Внаслідок паціфікаційної акції з боку польської боївки ті з городиславчан, хто залишився живим, розбрелися хто куди. Згодом тільки доходили чутки, хто з них загинув у Жерниках, Лукові, близьких до Городиславич Лашеві і Пинінах тощо.

Після погрому в Буковині родина отця Михайла Боровика, який до того був настоятелем православної церкви Чесного Хреста в рідних Городиславичах,

перебралась до поблизької Біщі, але й тут не було спокою, продовжувались напади, серед білого дня вбили місцевого священика отця Ключа. Тому восени 1943 р. родина перебралася до Терногороду, де було відносно спокійніше. Отець Михайло очолив місцевий храм. Проте й тут спокій не був тривалим, бо десь за два тижні після Хрещенських свят 1944 р. настали, – як згадує наш очевидець, – рокові дні і ночі”. Ось що мав на увазі тоді ще малолітній Сашко. Одного дня “мати розпалювала грубу, а ми зі старшою сестрою сиділи за столом і грались сірниковими коробками. Раптом до приміщення увірвались три бандити. Той, що був з сокирою, підняв сестру за волосся і приклав сокиру до шиї. Сестра несамовито заверещала. Другий бандит крикнув: “Idziemy w drugie pokoje, tam potrzebna siekiera”. Бандит залишив сестру і пішов у другу кімнату, в якій знаходився мій старший брат Микола і тарногородський священик”. Скориставшись миттєвим замішанням мати з двома дітьми втекла і сховалась з ними у напівзасипаному колодязі, де всі троє просиділи цілу ніч, трясучись від холоду й страху. Коли ж вранці повернулися до будинку, то побачили згарище від нього. Брата Миколу попередньо розділи, щоб не втік, а самі нападники нишпорили по інших кімнатах. Однак Микола, хоч і був роздягнений, таки утік.

Родина Боровиків, як пише Олександр, “залишилась під відкритим небом, без будь-яких засобів до існування”. Втрачати вже, крім власного життя, було нічого. Тому Боровики вирішили перебратися до рідних Городиславич. Добрались до поблизького Лашева. Але “переконались, що й тут життя не буде, бо кожної ночі були напади”. Вирішили, що батько, мати, і найменший син Олександр зупиняться в знайомій у Вульці Пукарівській, а двоє старших дітей у Петра Наума в Пинінах. Додому в Городиславичах не могли йти, бо там була німецька комендатура, а господарство Боровиків займав новий власник – німець.

Кілька тижнів Боровики прожили – частина у Вульці Пукарівській, частина в Пинінах. Наближався Великдень – одне з найбільших християнських свят. Але Великдень 1944 р. виявився для православних холмщаків зовсім не радісно веселим, а навпаки – важко трагічним. Напередодні свята посередині дня “польська банда напала на Пиніни, постріляла багато людей, а потім збрала тих, котрі залишилися живими” – згадує Олександр Боровик. А його братові Миколі прилюдно відрубали голову. Як згодом родині розповів очевидець тих, м’яко кажучи, подій, мешканець Пинін Леонтій Гмитрук, нападники відрубану голову копали ногами і кричали “Niech się patrzy bydło, jak się gra w piłkę nożną”. Миколі Боровику виповнилось 22 роки...

Далі зізнання Олександра Боровика: “А через два дні настала Великодня ніч 1944 р. Саме на цю ніч поляки запланували винищувальну акцію по всіх українських селах, щоб якомога більше завдати болю і страждань. Опівночі постукали у двері, в одну мить схопили батька, а коли мати заступилась, то отримала сильний удар по голові. Виводячи батька, бандити промовляли: “Więcej nie będziesz śpiewać Szcze ne wmerła Ukraina”. До лісу було спроваджено 17 чоловіків, катовано і закопано напівживими. Коли почали закопувати, батько крикнув: “Христос воскрес!”, усі відгукнулись: “Воістину воскрес!”.

“У Великодню ніч оскаженілі католики-християни живцем закопували православних християн. І ті, і ті були визнавцями одного Ісуса Христа”, – підсумовує син загиблого 70 років тому священика.

Ганка, жінка в якій знайшла прихисток родина Боровиків, довідалась на ранок, як проходила езекуція і порадила паніматці, доньці і синові негайно тікати. Але куди? До рідних Городиславич рукою подати, але там німці. Як потім довідались, нападники наступної ночі приходили по решту родини. Збігцям діватись було нікуди. Подались до свого села. Спочатку переховувались у пустих хатах. Потім їх зловив німецький патруль і привів до комендатури. Перекладач пояснив, що їх з матір’ю розстріляють, бо вони не мали права повертатись до

свого села. Але, на щастя, з'явився німецький власник їхнього господарства і, заявивши, що йому потрібні робітники, забрав їх з комендадури. Їм доводилось виконувати різні господарські роботи, а потім ще й “пакувати скрині і різні лантухи, які бауер відсилав до Німеччини. А незабаром зник і сам”.

Ось таким був Великдень 1944 р. для українців Городославич... Село не згоріло, але десятки його мешканців втратили життя в інших селах.

Криваве весілля

Використовуючи матеріал з Бібліотеки і Архівів Канади, спогади, які отримали автори тритомника “Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи” від ще живих переселенців 1944–1946 рр. до підрадянської України, або їх нащадків, хочу подати декілька прикладів з того, що довелося пережити моїм землякам під час трагедії 1944 р. і що фактично допомогло депортувати нас з Польщі.

Те, що траплялося кожної ночі, кожного дня, зрештою, кожної години, в одному селі, у кількох селах, в окремо взятій чи багатьох родин, залишається таємницею у багатьох архівосховищах Польщі, України, Росії і, як би це не виглядало дивним на перший погляд, Канади, США або інших держав, або в нікому не відомих спогадах, записаних окремими людьми, які ніколи ніхто не публікував, автори яких померли, а вони лежали без руху в родичів. Останніми роками доводиться віднаходити такі спогади в родині колишніх холмшаків, розкиданих по багатьох областях України.

Назва запропонованого матеріалу почерпнута з “Української газети” за 5 лютого 2004 р. Її автор Володимир Грисюк [21], який оповів про розстріл польськими бойовиками українського весілля 12 лютого 1944 року в селі Верешин, власне на його колонії. Це село розташоване у кількох кілометрах від гмінного тоді села Потуржин, поруч ще одне село – Витків. В одному з матеріалів уже доводилось писати, що тодішня Холмщина була доволі густозаселеним регіоном, відстань між селами часто не перевищувала 2-3 км. Тоді люди мали у сусідніх, особливо поблизьких, селах рідню завдяки, якщо б так сказати, міжсільським шлюбом. В даному випадку йдеться про весілля, яке відбувалося на Верешинській колонії. Отже, на православне свято Трьох Святих, а була це неділя, подружжя Михайла та Марії Михальчуків віддавало заміж доньку Стефанію. Гості з боку молоді зібралися в домі її батьків і, очікуючи на приїзд молодого, щоб “викупити” молоду, частувалися.

Садиба Михальчуків знаходилася під Витківським лісом. Один із гостей, Іван Ходачук сказав, що бачив біля того лісу озброєних людей. Інформація стурбувала присутніх і викликала в них занепокоєння. Але всі були зайняті очікуванням на приїзд молодого, що вимагало певної уваги. Грисюк, наприклад, пригадав, що йому доручили перевезти підводу, якою він приїхав з ріднею, до хати свекра його дядька Петра Момота, щоб звільнити місце для під’їжджаючих підвід з молодим. Він це зробив. За його словами, “вже було чути музику з кортежу молодого, який проїжджав селом”. Молодий увійшов зі сватами до хати, розпочалася процедура “викупу” нареченої, щоб після неї їхати до церкви на церемонію вінчання. Нагле хтось убіг до хати і закричав: “Банда!”

Такий сигнал без зайвих пояснень тоді був дуже зрозумілий українцям. Гості з обох сторін – і молоді і молодого – кинулися в паніці тікати, хто куди. “А з лісу, – як пише Володимир Грисюк, – лавою, з криком і пострілами сунуло кілька десятків озброєних бандитів”. Вони оточили садибу. Заскочені зненацька люди, організувати оборону, щоб чинити якийсь опір, не змогли. “Впали від бандитських куль, – як пише очевидець, – батьки молоді Марія і Михайло Михальчуки, наречений. Загинули Максим Михальчук, Анатолій Михальчук, Ольга Матвіїшин, Альоша

Панчоха, Петро Мужичук, Борис Луць, Петро Остапишин, Марія Недоріз і ще кілька чоловіків, прізвищ яких я не знаю. Кілька жінок було поранено. Поранених чоловіків бандити добивали пострілами в голову”. Його дядькові і тітці та ще деяким гостям вдалося втекти. Що ж до молодої, то вона дивом уціліла. Ось, як про це оповів очевидець: “Закінчивши криваву бійню, нападники зігнали жінок в окреме приміщення і шукали молоду. Але вона встигла скинути весільне вбрання, вдягнула інший одяг, а жінки її не виказали”. А нападники, пограбувавши гостей і садибу, “...сіли за столи пиячити”. Ось, таким чином, весілля закінчилося кривавою розправою з його учасниками.

Щось подібне про те криваве весілля сказав також десять років тому диктор Львівського телебачення Петро Остапишин [22], уродженець міста Червонограда на Львівщині, батьки якого походили з Верешина. Після тривалих мандрівок, вже підрадянською Україною, вони опинились в Червонограді. Сумну розповідь про весілля Петро записав за спогадами батьків. Його родичі брали участь у тому весіллі. Серед них і дядько автора розповіді, якому тоді ще не було й 20... Загинув на місці. Інші родичі Петра кинулись тікати. “Вони бігли садком, – пише він. – Там куля наздогнала мого діда і він загинув. Бабусю куля поцілила в щоку навиліт, але вона залишилась живою. Мамі – у ногу і спину. Звичайно, від ран мама знепритомніла, але коли через деякий час прийшла до свідомості і розплющила очі, то побачила, як з її батька, а мого діда, бандити знімали кожух, чоботи. Маму і бабусю повезли чужі люди у лікарню. Тим часом нашу хату спалили. Лишилась моя родина з нічим”.

Зустрічаються згадки про це трагічне весілля і в показаннях в Грубешівському Українському допомоговому комітеті протягом квітня-травня кривавого 1944 р. жителів середніх Виткова, Потуржина, Сушева.

Готуючи матеріал про криваву весільну трагедію на Верешинській колонії, що під Витківським лісом, натрапив на згадку про подібну трагедію під тим же лісом. Про неї повідомив учитель із зруйнованого дощенту села Сушів гміни Потуржин, 27-літній Константин Дідух [23]. Свої зізнання 24 квітня 1944 р. в Грубешівському УДК він розпочав з Різдяних свят, з того часу, коли йому не довелося ані однієї ночі спати в хаті. “Місцем мого нічлігу, – як він зізнав, – була стодола, хлів або якась солома при стодолі”. Вдосвіта “упускав своє дуже вигідне місце спання і дуже скорим кроком біг радий і веселий до хати, що щасливо пройшла ніч. Невиспаний, втомлений до безкрайности йшов до праці”.

За таких складних обставин вчитель працював до середини березня. Але 15 березня запалало від нападу сусіднє Жабче, де скупчилося чимало мешканців із інших сіл, які намагалися врятуватися шляхом втечі до поближких галицьких сіл під захист загонів Української повстанської армії. До Сушева доносилися постріли з автоматичної зброї, змішані з зойками і криками людей. Як повідомляв Дідух, “прибігли люди з Жабча, дуже перелякані, до мого села. Багато не хотіли ці люди говорити, тільки кричали переляканим голосом: “втікайте, бо поляки палять, а людей стріляють і ножами ріжуть”. Вхопив я малий пакуночок, наладований мною вже давно, й подався далі, до сусіднього села”.

Судячи з подальшої розповіді, село, до якого подався Дідух, було Потуржином. Навпростець туди не було й 2 км. Там він застав багато людей з різних сіл, які збиралися до галицького села Угринова. За його словами, “в кожній хаті було по 5, а навіть 8 родин”. Страх перед неминучою розправою з боку польських загонів, які все ближче підходили до села, змусив людей в пошуках порятунку вирушити в дорогу. “ Великий обоз людей з кіньми і пішо раненько... вирушив з Потуржина в сторону Галичини, [до] села Угринова”, – зізнавав сушівський вчитель. Як він оповів далі, “обоз людей далеко не доїхав, бо тільки до Виткова. Недалеко Виткова є ліс”, з якого “вийшла велика банда, добре

озброєна, й почала стріляти до людей, які посувалися в сторону Галичини. Багато людей і коней зістало забитих по тій дорозі”.

Цілком зрозуміло, що серед втікачів “витворилася велика паніка. Люди кричали, плакали й порозбігалися на всі чотири сторони. Дорога покрилася густо людськими і кінськими трупами. Багато зістало тяжко ранених, а бандити підходили від одного до другого і в страшний спосіб добивали ранених. Я мав знова велике щастя, [бо] вдалося мені якимось чудом продертися між живими і побитими, між озброєними і неозброєними до села Угринова”. Ось так закінчив свою трагічну розповідь той, чие життя протягом тривалого часу вимірювалося щастям прожитої доби, а в кінці стати свідком страхітливої масакри багатьох десятків людей, головна і єдина провина яких полягала у тому, що вони були українцями.

У тому Витківському лісі упродовж попередніх років мені з батьками доводилося неодноразово бувати тому, що там знаходиться Безодня, до якої влітку на богомільля йшло багато людей, і не лише з навколишніх сіл. Мені важко назвати, яке це було храмове свято. Але в поблизькому Потуржині храмовим святом був день Св. Петра і Павла – тобто 12 липня. У моїй свідомості утвердилося переконання, що до Безодні ходили саме у той день. Щодо мешканців Потуржина, то це може й відповідає дійсності. А оскільки моя мати там народилася, то на Петра і Павла ми там бували щороку. Родинна хата матері знаходилася на довгій вулиці (куті), що називалася Майданом, на самому краї села, звідки було зовсім недалеко до Витківського лісу. Безодня являла собою прямокутник, не більше 2м × 3м, обмежений дуже старими дошками, якщо довіряти тому, що зафіксувалося у моїй дитячій пам’яті. За переказами, нібито на цьому місці колись давно стояла церквися. Вже не пригадую, з яких, за легендою, причин, вона, як тоді казали, “пішла під воду”. З того часу та вода стала чудодійною. І люди туди ходили не лише у святкові дні, а часто й просто для того, щоб цілющою водою виликувати якісь недуги. Її пили, обмивали нею обличчя, руки. По війні я туди вперше потрапив через 20 років, але того місяця, на жаль, не міг відшукати.

Таким чином, у місцях куди люди, з незапам’ятних часів ходили, щоб віддати шану пам’яті своїм пращурам, напередодні вигнання їх нащадків з рідного краю над ними та їх священною пам’яттю жорстоко поглумились.

Висновок

Нинішні події в Україні та навколо неї поставили питання категорично – бути чи не бути українській державності. На тлі того, що відбувається тепер, трагедія семидесятилітньої давності на невеличкому скравку української етнічної землі ніби відходить у затінок. Але, щонайменше, дві причини змушують над нею замислитися. По-перше, нещирість, м’яко кажучи, Російської Федерації щодо України вимагає не тільки від українців, але й від інших сусідніх народів, зокрема поляків, замислитися над тим, чи варто й надалі вишукувати те, що нас колись роз’єднувало, а можливо розвивати взаємодію у напрямку поєднання. Тим більше, що нинішня Республіка Польща впродовж усіх років незалежності України постійно надає їй допомогу у справі віднайдення належного місця в європейській співдружності, враховуючи й свої власні інтереси.

По-друге, основним фактором усіх проблем нібито незалежної України, як дотепер, залишалася глибока руїна українського суспільства і хисткість внутрішньої політики, яка вибудовувалася далекою від запитів суспільства і потреб держави. Звідси значною мірою і невизнання поляками українців як державотворчого народу. Не беруся давати якихось рецептів щодо стосунків з сусідніми народами, а тим більше повчати їх, як ставитися до нас і нашої спільної минувшини. Але не викликає сумніву, що ми повинні гідно, за прикладом тих же поляків, шанувати власну історію і намагатися порозумітися з

сусідами так, щоб ми взаємно себе поважали, як це сталося у стосунках між поляками і німцями, німцями і французами тощо.

Все те, що я розповів про страхітливі події 70-літньої давнини у місцях мого дитинства, ніяким чином не спрямоване проти польського народу, до якого я відношуся з симпатією. Те, що робить нинішня Польща для знедоленої України, симпатію підсилює. Нинішнього року спливає 75-ліття від початку Другої світової війни, яка завдала горя, рівною мірою українцям і полякам. А мій батько Іван Макар, похований в Потуржині на Холмщині, з 1 вересня 1939 р. захищав Польщу, будучи командиром взводу Польського війська.

Список використаних джерел

1. Kolberg O. Chelmskie. Obraz etnograficzny. T. 1–2. – Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890–1891.
2. Макар Ю., Макар В. Палали села разом з їх мешканцями (Трагедія українських сіл Холмщини навесні 1944 р.) // Україна – Європа – Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: – В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 6–7. – С. 434–443; вип. 8. – С. 290–309.
3. Наше слово. – 2014. – 9 березня; 16 березня; 6 квітня; 13 квітня; 20 квітня.
4. Library and Archives Canada (LAC). – Volodymyr Kubijovyc Fonds. – R 6531-0-8-E (Колишня сигнатура MG31. D203). – Volume 25. File 17.
5. Протокол зізнань о. Василя Ляшенка // Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 2. – Чернівці: Букрек, 2014. – С. 692–693.
6. Репорт священника Михайла Скаба // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 694–695.
7. Протокол зізнань Ніни Войтович // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 693–694.
8. Протокол зізнань Анастасії Шуфель // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 710–712.
9. Протокол зізнань Ольги Шидловської // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 717–718.
10. Архів родини Макарів (невпорядкований).
11. Архів родини Макарів (невпорядкований).
12. Спогад Євгенії Шидловської // Книга пам'яті. До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні / Упор. Віталій Процюк. – Львів: Сполом, 2004. – С. 310–312.
13. Library and Archives Canada (LAC). – R 6531-0-8-E – Volume 25. File 17.
14. Там само.
15. *Niedźwiedź J.* Leksykon miejscowości dawnego województwa zamojskiego. – Zamość: Oficyna Wydawnicza “Kresy”, 2003. – С. 350–351.
16. Щирба С. Мої рідні Новосілки // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 625–635.
17. Протокол зізнань Юрія Свистуна // Там само. – С. 737.
18. LAC. – Volume 25. File 17.
19. *Niedźwiedź J.* Op.cit. – S. 148–150.
20. Боровик О. Серце стискає біль // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 287–298.
21. Грисюк В. Криваве весілля // Українська газета. – 2004. – 5 лютого.
22. Петро Остапишин, диктор Львівського телебачення // Книга пам'яті / Упор. Віталій Процюк. – С. 245–246.
23. Протокол зізнань Константина Дідуха // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 719–720.

Юрий Макар

ТРАГИЧЕСКОЕ СЕМИДЕСЯТИЛЕТИЕ

В матеріалі, підготовленому на основі архівних матеріалів і воспоминаний очевидців, розкрито трагедія українців Холмщини весною 1944 г.

Ключеві слова: трагедія українців, Холмщина, свідательства очевидців, Сагryn, Турковичи, Новосілки, Городославичи.

Yuriy Makar

TRAGIC SEVENTIES ANNIVERSARY

The article is based on the archives materials and memories of witnesses and disclosed the tragedy of the Ukrainians of Kholmshchyna on spring 1944.

Key words: the tragedy of Ukrainians, Kholmshchyna, memories of witnesses, Sahryn, Turkovychi, Novosilki, Horodoslavychi.